

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.985:343.62-053.2

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2022.18>

В. В. Гірук

orcid.org/0000-0002-2632-9651

кандидат юридичних наук, заступник директора

Товариства з обмеженою відповідальністю

«Житомирська обласна енергопостачальна компанія»

ПСИХОЛОГО-КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПОКАЗАНЬ МАЛОЛІТНІХ ПОТЕРПІЛИХ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Постановка проблеми. На сьогодні склалася критична ситуація в сфері дитинства, що характеризується демографічною кризою, загостренням проблеми здоров'я дітей, соціальним сирітством, зростом дитячої безнадглядності, злочинністю неповнолітніх, порушенням майнових прав неповнолітніх, насиллям над дітьми [1, с. 10]. Ситуація в країні ускладнюється збільшенням кількості насильницьких злочинів відносно малолітніх. Малолітні стають потерпілими від великої кількості насильницьких правопорушень таких як домашнє насильство, розбещення і зґвалтування, побої та мордування, втягнення у заняття жебракування та проституцією, торгівлю людьми, та багато інших. До наведеного переліку додалися ще й військові злочини, через які малолітні отримують не лише фізичні, а й психологічні травми, адже стають свідками жахливих подій.

Саме тому питання встановлення довірчих стосунків та отримання відповідних даних про обставини кримінальної події, вміння вірно інтерпретувати надану малолітньою особою інформацію, сприяє не лише розслідуванню кримінального правопорушення, а й створює передумови для попередження вчинення насильство відносно такої категорії осіб.

Стан дослідження. Проблемам формування показань та їх отримання у кримінальному провадженні присвятили свої наукові праці науковці багатьох юридичних наук: Ю. М. Антонян, З. А. Астеміров, Ю. І. Азаров, Г. Ю. Бондар, Ю. М. Грошевий, О. М. Джужа, К. Є. Ігошев, Казміренко В. О., Л. І. Казміренко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, О. Є. Лічко, В. С. Медведєв, І. С. Ной, В.В. Пясковський, В. М. Синьов, Ф.М. Сокиран, С. М. Стахівський, С. А. Тарарухін, Л. Д. Удалова, Г. І. Чечель, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітько та багато інших.

Мета та завдання статті передбачають визначення та групування взаємообумовлених психологічних та криміналістичних характерних малолітнього потерпілого від насильницьких

кримінальних правопорушень. Знання зазначених особливостей сприяє слідчому у обранні тактики спілкування із зазначеною категорією, плануванню розслідуванню загалом, в тому числі і визначенню кола необхідних спеціалістів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз практики показує, що показання дитини, як джерело інформації, викликають у правоохоронних органів та суду цілком зрозумілу упередженість щодо повноти та достовірності відображених в них обставин. Наведене можливо компенсувати за рахунок проведення судово-психологічної експертизи на стадіях досудового розслідування чи судового розгляду. Відтак, дослідження проблеми оцінки показань визначає не лише актуальність проведення судово-психологічної експертизи, а й розкриває поле для полеміки серед фахівців у галузі психології. При цьому основною проблемою постає оцінка достовірності показань. Протягом тривалого часу становлення наукової психології ряд авторів, серед яких А. Біне та В. Штерн, висловлювали думку щодо належності до компетенції саме психолога вирішення питання оцінки достовірності чи недостовірності показань. Серед деяких сучасних фахівців також відмічаються спроби здійснення оцінки достовірності показань. Проте слід відзначити, що вирішення даного питання в межах судово-психологічної експертизи не лише не лежить в полі компетенції наукової психології, а й суперечить нормам закону, зокрема ст. 94 Кримінального процесуального кодексу України [2; 3, с. 804].

Відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства саме слідчий під час досудового розслідування вповноважений тлумачити та надавати оцінку отриманим доказам, незалежно від джерела їх надходження. Таке положення звичайно не виключає допомоги професійного психолога, але і повністю покладається на його думку слідчому неможливо. Саме тому слідчий повинен не лише надавати оцінку, а й розуміти процес формування показань у малолітньої особи.

Шепітько В.Ю. зазначає, що сприйняття, запам'ятовування та відтворення є взаємопов'язаними етапами формування показань. Правильне розуміння цих процесів сприяє ефективному застосуванню тактичних прийомів допиту, правильній оцінці показань.

Першим етапом у формуванні показань є сприйняття. Сприйняття – це не тільки сума відчуттів, а й діяльність мислення. Відчуття є суб'єктивним за змістом джерелом, а тому відчуття і сприйняття певним чином залежать від розвитку нервової системи, стану організму в цілому, рівня розвитку людини.

Сприйняття має різноманітні відтінки і характер залежно від особи сприймаючого (емоційного ставлення, інтересу до того, що сприймається, спрямованості уваги). До чинників, які в той чи інший спосіб впливають на сприйняття, його емоційне забарвлення, належить темперамент. Правильність сприйняття залежить від суб'єктивних і об'єктивних чинників: суб'єктивні – це стан органів відчуття людини, її суб'єктивна можливість правильно сприймати дійсність, а об'єктивні – умови сприйняття, погода, освітлення, тривалість події, за якою спостерігають [4].

Джерелом і умовою цього розвитку дитини є суспільне середовище. З допомогою людей, через людей вона весь час взаємодіє з навколишньою дійсністю. Взаємодія дитини із середовищем, передусім із соціальним оточенням, мікро-середовищем, засвоєння культури людства відіграють важливу роль у її психічному розвитку, становленні її як особистості.

Розвиток особистості дитини охоплює такі якісні зміни: 1) розуміння дитиною навколишнього світу, усвідомлення свого місця в ньому, що породжує нові мотиви поведінки, під впливом яких вона здійснює свої вчинки; 2) розвиток почуттів і волі, що забезпечують дієвість мотивів, стійкість поведінки, її незалежність від зовнішніх обставин.

Основний вплив дорослих на розвиток особистості дитини полягає в організації засвоєння нею моральних норм, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Найсильніше на дитину впливає поведінка близьких їй людей. Вона наслідує їх, переймає їхні манери, запозичує в них спосіб оцінювання людей, подій, речей. Однак цей вплив не обмежується близькими людьми. Дитина дошкільного віку знайомиться з життям дорослих людей, спостерігаючи за тим, як вони працюють, слухаючи розповіді, казки, переглядаючи фільми тощо. Для неї зразковою є поведінка людей, яких поважають, про кого схвально говорять, авторитетних однолітків, персонажів казок, мультфільмів та ін. Вирішальними в освоєнні зразків поведінки є оцінки, які дають дорослим, дітям, персонажам казок, фільмів, розповідей люди, думка яких для дитини найавторитетніша [5].

Вплив дорослих на дитину відбувається і під час чинення насильницьких дій. У кримінальних правопорушеннях, що вчиняються відносно малолітніх зв'язок між потерпілим і злочинцем обов'язково присутній певний зв'язок, навіть якщо злочинець не має родинних зав'язків із малолітнім або не входить в коло його оточення, він заздалегідь буде прагнути встановити цей зв'язок. Так за спостереженнями слідчих, потерпілий перебував із злочинцем: у родинних стосунках – 65,8%: дочки, сина (21,0%), падчерики (47,4%), племінниці, племінника (24,35%); знайомі за місцем проживання (сусіди), навчання (34,2%); взагалі незнайомі (34,9%); у дружніх відносинах (7,2%); знаходились у матеріальній та психологічній залежності (23,7%) [6, с. 88].

Також в криміналістичній та психологічній літературі вказується на те, що саме вік впливає на процес сприйняття світу, формування понятійних категорій, розмежування «поганого» та «хорошого» та інших аспектів соціального становлення малолітнього. І вже від цих знань встановити ступень його розвитку.

Арефіна Н. М. зазначає, що коли мова йде про дитину, додатковим фактором ризику стає її вік та пов'язані з цим рівень психічного розвитку, схильність до зовнішнього впливу (як мікро-, так і макросередовища). На стадії формування картини події в ході сприйняття важливу роль відіграє така властивість дитини як осмисленість, тобто впізнання об'єкту або явища та віднесення його до певної відносно широкої (узагальнене / неспецифічне впізнання) або до строго обмеженої (специфічне впізнання) категорії. Відтак, на якість та повноту сприйняття впливає минулий досвід, що може суттєво обмежувати дитину дошкільного та молодшого шкільного вікових періодів у можливості повністю усвідомлювати ті чи інші події, свідком та / або учасницею яких вона була. Найбільш ускладненим для цієї вікової категорії дітей є сприйняття часу, яке засноване на біологічній циклічності життєвих процесів та свідомим використанням точок відліку з введенням кількісної оцінки в одиницях часу (хвилина, година тощо). Його якість (точність) на пряму залежить від характеру та інтенсивності життєдіяльності дитини [3, с. 805].

Наступним важливим чинником, що має значення для розуміння стану готовності дитини до процесу надання необхідної інформації про кримінальну подію – це джерела надходження інформації про насильство. Це стосується як малолітній дитині так і не повнолітній, тому доречним буде навести висловлювання Пясковського В.В., який зазначає, що під час перевірки доказів, де головними є ті, що отримані безпосередньо від неповнолітнього, необхідно враховувати обставини, за яких правоохоронним органам стало відомо про

факт насильницького злочину, учиненого щодо неповнолітнього. Як свідчать результати проведеного дослідження, інформація про насильницькі дії може бути отримана або безпосередньо від неповнолітнього, або з інших джерел (наприклад, від батьків чи інших близьких родичів, з медичної установи, дитячого будинку-інтернату, дитячого садка тощо). У ситуаціях, коли відомості про насильницький злочин отримані безпосередньо від постраждалої дитини, вони є не тільки початком усього процесу розслідування, а й, порівняно з іншими ситуаціями, більшою мірою містять достовірні дані. Якщо інформацію про факт насильства співробітники правоохоронних органів одержали від батьків або інших близьких родичів, з медичної або дитячої установи, до відомостей, отриманих під час спілкування з постраждалою дитиною, необхідно ставитись особливо обережно, оскільки є висока ймовірність дачі нею неправдивих показань [7].

Після надходженні інформації про насильницькі дії відносно неповнолітнього важливим є дослідження обстановки їх вчинення. Так, на думку 84,2% опитаних слідчих вважають, що обстановка вчинення насильницького злочину впливає на показання малолітніх потерпілих. Саме у обстановці вчинення кримінального правопорушення чітко прослідковується взаємозв'язок криміналістичних та психологічних факторів, що вплинули на кількість та якість інформації, що залишається в пам'яті малолітнього.

Отже, в результаті нашого дослідження слід виділити наступні взаємообумовлені психолого-криміналістичні компоненти, що впливають на формування показань малолітнього потерпілого в сучасних умовах:

1) Психологічні відносини, що виникають між учасниками події (31,6%). Можна зустріти думку про те, що обстановка в певній мірі включає в себе взаємини між винним і потерпілим. На думку І. О. Кисельова, обстановка вчинення злочину тісно пов'язана із такими елементами як особа злочинця та жертва злочину. Саме в конкретній обстановці (в певному місці, в певний час, при певних обставинах) в решті решт і розподіляються «ролі» злочинця та жертви, розкриваються конкретні моделі поведінки [8].

Характерно, що переважна більшість посягань вчиняється на фоні родинних, сусідських та інших близьких відносин та стосунків. На наше переконання, слушним є погляд В. І. Алексеїчука, який вважає, що родинний зв'язок малолітньої особи з обвинуваченим створює умови та можливості для активного впливу зацікавлених осіб на показання малолітньої особи [9, с. 181]. Що б дитина не говорила про насильство, швидше за все, через якийсь час вона відмовиться від своїх слів. Сім'я руйнується, дитину нескінченно допитують,

а насильник може залишатися вдома весь цей час. І знову на дитину лягає важкий тягар – зберегти чи зруйнувати сім'ю. «Погане» рішення – розповісти правду, «хороше» рішення – капітулювати, знову почати брехати і врятувати сім'ю. Якщо дитина не отримує відразу підтримки, і не відбудеться негайного втручання, яке передбачає притягнення насильника до відповідальності, то дівчинка чи хлопчик поведуться «нормально» і відмовляться від своїх слів [10, с. 20].

2) Місце вчинення насильницького злочину. Для насильника місце злочину має особливе значення. За нашими дослідженнями щодо місця вчинення злочину, можна дійти висновку, найбільш типовими місцями вчинення досліджуваних злочинів є: під'їзди будинків і сходові площадки (11,2%); підвали й горища будівель (19,1%); лісові масиви, паркові зони й поля (27,0%); квартири, будинок (44,7%); гуртожитки (12,5%); нежилі або занедбані (пусті) приміщення (34,9%) та інші місця (3,9%). Випадки насильства щодо неповнолітніх мають місце в лікарнях, школах, дитячих садах, на дитячих майданчиках, у виховних установах, тощо [6, с. 83].

3) Час та хронологічна характеристика події (15,1%). Час вчинення злочину є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, хронологію розвитку різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення насильницького діяння, його протяжність у часі. Насильство може мати тривалий часовий період, а також складатися з кількох часових відрізків. При проведенні допиту і оцінці фактів, про які повідомляє потерпілий, слід враховувати те, що під час злочину поле свідомості потерпілого різко звужується, логіка мислення і в цілому розумовий процес знаходяться в пригніченому стані. Суттєво й те, що увага потерпілого лише в окремих випадках концентрується на деталях події, бо думка його нав'язливо повертається до страхів, болю і побоювань, пов'язаних із діями злочинців [11].

4) Сприйняття малолітнього події, часті сподади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання (29,6%). Слідчий насамперед має з'ясувати умови, в яких потерпілий сприймав подію злочину, чи його психічний стан в момент посягання і після нього. Підтримуємо думку В. І. Алексеїчука, який вважає, що внаслідок сприйняття події насильницького злочину малолітня особа може отримати психологічну травму, яка з одного боку, може викликати неповноту та неадекватність сприйняття, запам'ятовування і пригадування події злочину та її деталей, а з іншого – призвести до небажання її згадувати та говорити про неї. При цьому прояви такої травми можуть із часом зменшуватись або, навпаки, збільшуватись, що може ставити під сумнів взагалі можливість

і доцільність проведення допиту такої малолітньої особи задля уникнення її ще більшого психічного травмування [9, с. 180].

Особливу роль в процесі сприйняття має емоційний стан потерпілого. Емоційна реакція, викликана у потерпілого злочинцем, неминує привертати його увагу до злочинних дій, однак гострі переживання звужують свідомість і знижують повноту і точність відображення. При дачі показань потерпілі відтворюють сприйняті ними та збережені в пам'яті обставини. Але це не просте копіювання обстановки події, а складний психічний процес, в якому беруть активну участь мислення, емоції, виявляється спрямованість інтересів. Спеціалісти в сфері юридичної психології справедливо зазначають, що під впливом емоційного напруження потерпілі на перших допитах мало що згадують про обставини, які передували злочину. Буває, що зразу ж після посягання в результаті так званого проактивного гальмування потерпілі не можуть згадати подальші події. Допитуючи потерпілого, слідчий повинен виявити всі важливі обставини його взаємодії зі злочинцем до вчинення злочину і після нього. Тільки так можна зрозуміти мотиви злочину і механізм його вчинення [11].

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що на формування показань малолітнього впливають взаємообумовлені психолого-криміналістичні характеристики: умови та середовище зростання дитини, її вік і світосприйняття, та самі обставини кримінального правопорушення обстановка, місце і час.

Література

1. Азжеурова Г. Г., Чернець Д. І. Особливості вчинення сексуального насилля над підлітками. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики* : матеріали V-ї Міжнародної наук.-практ. конф., присвяченої II-річчю Національної академії правових наук України. Одеса : Фенікс, 2010. Т. 1. С. 10-12.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Верховна Рада України* : веб-сайт: URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 14.09.2022).
3. Арефіна Н. М. Психологічна оцінка показань дитини в кримінальному провадженні. Чинники, що негативно впливають на точність та повноту відтворення обставин. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 804-810. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.75>.
4. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с. URL: <https://buklib.net/books/29535/> (дата звернення: 14.09.2022).
5. Павелків В. Р., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008. 432 с. URL: https://pidru4niki.com/16550616/psihologiya/formuvannya_osobistosti_doshkilnika (дата звернення: 14.09.2022).
6. Гірук В.В. Тактика допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинців: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх

справ. Київ, 2021. 250 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/18806> (дата звернення: 14.09.2022).

7. Пясковський В.В. Особливості перевірки доказів, отриманих за участі неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинців. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 172-179. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/1195> (дата звернення: 14.09.2022).

8. Кисельов І. О. Обстановка вчинення умисного вбивства або замаху: кримінологічний аналіз. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2 (71). С. 241-223.

9. Алексейчук В. І. Криміналістична методика судового розгляду у кримінальному провадженні по насильницьких злочинах, що вчиняються в родині (тактика судового допиту малолітніх свідків і потерпілих). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С.179-182.

10. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика : інформ.-метод. посібник / Цюман Т. П., Малієнко Ю. М. ; за заг. ред. Цюман Т. П. Київ : ФОРМ Пономаренко Я.М. 2011. 76 с.

11. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. Вид. 2-ге, доп. і переробл. Київ : МАУП, 2004. 436 с.

Анотація

Гірук В. В. Психолого-криміналістична характеристика процесу формування показань малолітніх потерпілих від насильницьких злочинців. – Стаття.

В умовах соціально-політичних процесів, що відбуваються сьогодні в нашій країні, все більшої актуальності набуває питання захисту прав найменш захищеної категорії населення – малолітніх дітей. Малолітні стають потерпілими від великої кількості насильницьких правопорушень таких як домашнє насильство, розбещення і зґвалтування, побої та мордування, втягнення у заняття жебракування та проституцією, торгівлю людьми, та багато інших. До наведеного переліку додалися ще й військові злочини, через які малолітні отримують не лише фізичні, а й психологічні травми, адже стають свідками жахливих подій.

Саме тому вміння зрозуміти малолітнього, вміння встановити довірчі стосунки та отримати відповідні дані про обставини кримінальної події, вміння вірно інтерпретувати надану нею інформацію, сприяє не лише розслідуванню кримінального правопорушення, а й створює передумови для попередження вчинення насильства відносно малолітніх.

Будь-яка розумова діяльність людини обумовлена багатьма факторами починаючи від ступеню розвитку і закінчуючи психоемоційним станом людини у певний день. Проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що на формування показань малолітнього впливають самі обставини кримінального правопорушення та передуючі йому умови та оточення, тобто умови зростання дитини. До токових ми відносимо такі елементи криміналістичної характеристики кримінального правопорушення як спосіб вчинення злочину, форма насильства та її тривалість або систематичність; взаємозв'язок особи злочинця та особи потерпілого, їх психологічний зв'язок, що виникає між учасниками події; обстановка вчинення злочину; місце, час та хронологічна характеристика події; часті спогади того, що трапилося і, пов'язані з цим переживання.

До соціально-демографічних характеристик, що впливають на формування показань малолітньої особи відносяться – вік і пов'язані з ним особливості розвитку дитини; сімейний стан; місце проживання та

матеріально-побутові умови проживання. Соціально-психологічні дані – риси характеру, тип темпераменту, емоційно-вольової сфери, культурний рівень, психологічні наслідки насильства тощо; біологічні дані – фізичний розвиток дитини та наявність фізичних і психічних недоліків

Ключові слова: малолітня особа, кримінальне правопорушення, злочин, покавання, насильницькі дії.

Summary

Giruk V. V. Psychological and forensic characteristics of the process of forming statements of minor victims of violent crimes. – Article.

In the conditions of the socio-political processes taking place in our country today, the issue of protecting the rights of the least protected category of the population – minors – is gaining more and more relevance. Minors become victims of a large number of violent offenses such as domestic violence, molestation and rape, beatings and murders, involvement in begging and prostitution, human trafficking, and many others. War crimes were also added to the given list, due to which minors receive not only physical, but also psychological injuries, because they become witnesses of terrible events.

That is why the ability to understand a minor, the ability to establish a relationship of trust and obtain relevant data about the circumstances of a criminal event, the ability to correctly interpret the information provided by her, contributes not only to the investigation

of a criminal offense, but also creates prerequisites for the prevention of violence against minors.

Any mental activity of a person is determined by many factors, starting from the degree of development and ending with the psycho-emotional state of a person on a certain day. Our research allows us to state that the formation of the testimony of a minor is influenced by the very circumstances of the criminal offense and the conditions and environment preceding it, that is, the conditions of the child's growth. We refer to the current elements of the forensic characteristics of a criminal offense as the method of committing the crime, the form of violence and its duration or systematicity; the relationship between the identity of the criminal and the identity of the victim, their psychological connection that arises between the participants of the event; the circumstances of the crime; place, time and chronological characteristics of the event; frequent memories of what happened and related experiences.

Socio-demographic characteristics affecting the formation of evidence of a minor include – age and related features of the child's development; marital status; place of residence and material living conditions. Socio-psychological data – character traits, type of temperament, emotional-volitional sphere, cultural level, psychological consequences of violence, etc.; biological data – the child's physical development and the presence of physical and mental disabilities

Key words: minor, criminal offense, crime, testimony, violent actions.